

و هم استاد در جای دیگر گوید^(۱): «در اواخر قرن دهم میلادی (قرن چهارم هجری) پندنامک^(۲) با اصلاحات و الحاقات لازمه برای موافق کردن آن با ذوق و فکر عامه مسلمین بفارسی ترجمه شد و این همان ترجمه است که فردوسی آنرا در شاهنامه [بشعر] آورده است^(۳) .

«ظفر نامه فارسی که امروز وجود دارد نیز همان ترجمه است که با تعبیرات [ظ. تغییرات] بیشتری آمیخته شده است.»

در نوشته استاد چند امر در خور توجه خاص است :

مجموعه مذکور در کشف الظنون حاجی خلیفه مشتمل بر «سؤالات انوشروان و جوابهای بزرگمهر که بامر امیر سامانی نوح بن منصور بوسیله وزیر او ابن سینا با اسم ظفر نامه از پهلوی بفارسی ترجمه شده» و استاد آنرا اولین ظفر نامه فارسی خوانده با جمیع خصوصیات مذکور^(۴) بدلا یلی که پیش از این آوردیم وجود نیافته است تا منبع فردوسی در

۱ - جای مذکورش ۱۰ ص ۷۸۶ .

۲ - استاد کریستن سن پندنامک و زرگمهر را ساخته و پرداخته روحانیان زرتشتی در قرن نهم میلادی (قرن سوم هجری) میدانند جای مذکورش ۷۸۵ - ۷۸۶ نیز رش: ص ۴۶۲ و بعد ۵۳۶ و ۶۸۹ و ۷۸۹-۷۹۲ .

۳ - استاد کریستن سن بی حجتی استوار این ترجمه را «اولین ظفر نامه فارسی» نام نهاده (رش: جای مذکورش ۷۹۲) و ظفر نامه مورد نظر ما را «دومین ظفر نامه فارسی» خوانده است (رش: جای مذکورش ۸۷۵ - ۸۷۶) .

۴ - روایت واحد و سکوت جمیع نویسندگان پیش از حاجی خلیفه - امر نوح بن منصور با ابن سینا که برای پزشکی بدرگشاه او خوانده شده بود - وزارت ابن سینا - نام ظفر نامه - پهلوی دانستن ابن سینا - پرداختن ابن سینا بکار ترجمه .

نظم پندنامه بوده باشد (۱) حاجی خلیفه هم آنچه آورده باز نمای روایت دستبرده کاتبان نابکار راجع به مجموعه پرسش و پاسخهای منظوم است و خود چنین رساله‌ای در دست نداشته و الا بنا بر شیوه معمول خویش از آغاز آن چیزی نقل میکرد.

تصور شارل شفر هم که ظفر نامه موجود همان کتابی است که حاجی خلیفه بآن اشارت کرده در آنچه مر بوط با میر سامانی و ابن سیناست بهمان دلایل باطل مینماید.

ظفر نامه فعلی چنانکه استاد کریستن سن بحق در یک جا (۲) نوشته است ترجمه پندنامه پهلوی منسوب بزرگمهر نیست و رأی بر اینکه «کتابی است اصلاح شده که از ماخذ اصلی ...» (۳) دور افتاده یا اینکه «همان ترجمه [پندنامه و زرگ میتر] است که با تغییرات بیشتری آمیخته شده» (۴) دور از صواب می نماید.

پندنامه پهلوی و ظفر نامه دو تألیف جدا و مستقل اند که تنها مفاد یک

۱- ولی تردید نیست که رساله پهلوی پندنامه و زرگ میتر (= ایاتکار و زرگ میتر = یادگار بزرگمهر) پیش از فردوسی یا در عصر او بفارسی درآمده بود و همین است ماخذ آن شاعر بزرگ که در آنچه در شاهنامه (چاپ امیر بهادری ج ۴ ص ۲۷-۲۹) زیر عنوان «پند دادن بزرگمهر نوشیروان را و سخن گفتن او در کردار و گفتار نیک» آمده است.

۲- جای مذکور ص ۵۳۶.

۳- عقیده کریستن سن، در جای دیگر رساله خود، رش: مجله مهر سال ۱

ش ۷ ص ۵۳۶.

۴- عقیده استاد در جای دیگر رساله، رش: مجله مهر ص ۷۸۶.

قول (۱) در آندو مطابق و دو (۲) قول (۳) اندکی نزدیک بهم است اما پند نامك منظور با آنچه فردوسی در شاهنامه نقل کرده چنانکه استاد کریستن سن نوشته است قطعاً بستگی دارد هر چند دانسته نیست که ترجمه بکار برده فردوسی در چه زمان و بخواست و کوشش چه کس انجام گرفته است. چنانکه پیش از این دیدیم در باره صاحب مجموعه گفت و شنود هائی که فعلاً ظفر نامه خوانده میشود در مقدمه های گوناگون نسخه های آن روایتهای مختلف ضبط شده و بر وفق یکی از آن روایتهای که در قدیمترین نسخه های موجود آن مجموعه محفوظ است پرسشها با نوشتن و انویاسنخها به بزرگمهر منسوب گشته و ظاهراً آنچه در کشف الظنون در این باب آمده انعکاس همین روایت است پس اختلاف روایت در باره پرسش کننده

۱ - مر بوط به کوشش و قضا (رش: ظفر نامه ص ۴ س ۴ - ۵) که در پند نامك به کنش و بخت تعبیر شده و با تفصیل بیشتر آمده است (رش: مجله مهر سال ۱ ش ۱۰ ص ۷۹۱ بند ۵۶) و در شاهنامه بکوشش و بخت یاد شده (رش: شاهنامه فردوسی چاپ امیر بهادری ج ۴ ص ۲۸: وزان پس بپرسید کسری ازوی...).

۲ - نه «چهار پنج سوال و جواب» چنانکه در رساله استاد کریستن سن آمده است.

۳ - این قول پند نامك: (جای مذکور ص ۷۹۲) «که مستمندتر؟ درویش نابخرد کجرو» با این گفت و شنود ظفر نامه ص ۱۰ س ۳ - ۴: «گفتم درین جهان که بدبخت تر؟ گفت درویش که تکبر کند» قول پند نامك در شاهنامه فردوسی (چاپ امیر بهادری ج ۴ ص ۲۸) بدین صورت است:

بدو گفت کاندر جهان مستمند

چنین داد پاسخ که درویش زشت

و دیگر این سوال و جواب مذکور در شاهنامه (ج ۴ ص ۲۸):

بدو گفت کسری که رامش کراست

چنین داد پاسخ که آن کو زبیم

با فقره ذیل در ظفر نامه (ص ۹) «... گفتم بقر ازهر کک چیست؟ گفت

بیم و درویشی».

و پاسخ دهنده که ناشی از گوناگونی مقدمه‌های الحاقی است دلیل و نمودار اختلاف وجدائی و اصلی و غیر اصلی بودن ظفر نامه‌ای که حاجی خلیفه بدان اشاره کرده و ظفر نامه‌ای که شفر انتشار داده (و مجموعه «سخنان بزرگمهر» که در تاریخ گزیده حمدالله مستوفی موجود است) نتواند بود.

سبب تألیف ظفر نامه

بنا بر آنچه از مقدمه‌های گوناگون ظفر نامه بر می آید سبب تألیف کتاب جواب دادن بمسألهائی است که بر خسرو انوشروان مشکل افتاده است تا علم بآنها حاصل شود و شك از دل برخیزد^(۱). یا جمع کتابی نیکو و لطیف بلفظ کوتاه و بمعنی تمام و خواندن آسان از بهر انوشروان چنانکه بدین جهان و بدان جهان بکار آید و خسرو را یادگاری ماند.^(۲) یا فراموش آوردن کتابی... که چون بدان عمل کنند بر نیکوئیها ظفر یابند و جمهور رعایا در رفاهیت باشند و جهان معمور شود و پس از خسرو، آثار عدل او در جهان یادگار ماند و مهتران و کهتران را فایده هادد^(۳). اما روشن است که آنچه در این مقدمه ها آمده جز روایت مقدمه نسخه مضبوط در خردنامه که تا حدی ممکنست نماینده غرض جامع رساله اصلی باشد^(۴) بقیه اعتبار و ارزش تاریخی ندارد و با مطالعه آنها معلوم میشود که بیشتر آن سبب سازهایی پیرایه هائی است که متأخران چنانکه در موارد دیگر نیز بنظر میرسد بتدریج بر نسخه اصلی بسته اند.

۱- خردنامه (چاپ نگارنده ص ۱۸).

۲- رش: مقدمه نسخه کتابخانه مراد ملا (حمیدیه).

۳- رش: مقدمه نسخه کتابخانه موزه بریتانیا (مجموعه بنشان ۶۳ ۵۷۷۸).

۴- باین اندازه که پاسخهایی بیعضی از سؤالات پراکنده اخلاقی داده شود.

تاریخ تألیف رساله

زمان انشاء یا ترجمه مجموعه اندرز هائی که فعلاً بنام ظفر نامه معروفست بدرستی معلوم نیست ولی محققاً بسیار قدیم است زیرا سبک آن در جمله های کوتاه و تجزیه مطالب و تقسیم آن بر جمله های کوچک و اثبات هر فعل در جای خود و پرهیز از حذف افعال بقرینه و تکرار يك كلمه در جمله های پیاپی بدون استفاده از ضمیر یا کلمه مشابه و مترادف و تکرار واو های عاطفه و ایجاز و اختصار و سادگی در مطالب و پرهیز از آرایش کلام و قلت نسبی لغات عربی و ترکیب عبارت و شکل جمله بندی از حیث ساخت نحوی و طرز و طریقه تعبیر بازبان پهلوی و زبان دری عصر سامانیان و اوایل غزنویان نزدیکی دارد و شیوه آن مانند بسیاری از پند نامه های دیگر فارسی بیشتر تحت تأثیر شیوه اندرز نامه های پهلوی است.

بادر نظر گرفتن اختلاف نسخه های ظفر نامه ثابت میشود که در انشاء آن بتدریج تصرفاتی کرده و آنرا بصورت تازه تر در آورده (۱) و حتی گاهگاه جمله های باصل افزوده اند.

ذکر نام خسرو و انوشروان و بزرگمهر در این کتاب شاید قرینه ای بر قدمت آن باشد شیوه گفتار و سخن پردازی این مجموعه اندرز بابت بیشتر قطعه هائی که در کتاب مسمی به خردنامه و ترجمه کتابهای

۱- مثلاً کلمه «اندر» را که تا اوایل قرن پنجم بجای در متداول بوده گاه بصورت اخیر مبدل کرده اند رش: ص ۳ س ۴ و ص ۶ س ۲ و ص ۷ س ۵ و ص ۱۰ س ۴ و ص ۶ و ص ۱۲ س ۳ و ص ۱۴ س ۱ و ص ۱۵ س ۱ و ص ۱۳ و ص ۱۶ س ۲ و ص ۱۷ س ۵ و گاه «اندر» آورده اند: ص ۱۲ س ۶ و ص ۱۳ س ۲ و ص ۱۴ س ۳ و ۴.

پهلوی^(۱) آمده مشابهت بسیار دارد اما هیچ دلیل محکم و قاطعی در این رساله بنظر نگارنده نرسیده که باتکای آن بتوان روایت فعلی آنرا ترجمه مستقیم متنی پهلوی دانست بلکه تحقیق و مطالعه کلمات و اصطلاحات این احتمال را قوت می بخشد که اندرزهای ظفر نامه ترجمه متنی عربی است که بظن قوی خود ترجمه متنی پهلوی بوده است و وجود کلمات عربی خاصه بعضی از آنها را در اندرزهای منظور باید بیشتر از تأثیر زبانی که از آن نقل شده دانست تا اثر و خصوصیت زبان عصری که اندرزها در آن نوشته شده است .

از این حیث کلمه های تازی و ترکیبات عربی الاصل که فارسی آنها در قرن چهارم و پنجم هجری بسیار متداول بوده و همچنین ترکیبات مختلط فارسی و عربی که در این رساله بکار رفته درخور تأمل و دقت است^(۲).

۱- که ترجمه گونه منظوم چهار رساله از آنها در کتاب شاهنامه فردوسی آمده است :

(۱) ایاتکار زریران (نظم دقیقی) .

(۲) کارنامک ارتخشیر پاپکان .

(۳) ایاتکار وزرگ میتر (= یادگار بزرگمهر = پندنامک و زرگ میتر = پندنامه بزرگمهر) .

(۴) مادپکان چترنگک (یا گزارش شطرنجک و نهادن و بندشیر) . رش :

مقاله بهار مجله مهر سال ۲ ص ۴۸۸ .

۲- مثلا: حذر- خسیس- حقیر- علم- عالم- عفو- قدرت- ضایع- مروت- بغیل- تکبر- ذل- فساد- عدل- حمیت- طمع- مکافات- خصلت- عز- حرص- عهد- همت- معاملات- مجهول- غریب- عبادت- عمل- فکر- نصیحت- خطا- استخفاف- علما- صادق- عاقل- حسب- کرم- حیلت- حاجت- ذخیره- استعجال در خیرات- تواضع بی مذلت- هر بصری از عالمان- اصل تواضع- علمی تمام- بدفعل- تواضع بی توقع- خدمت بی طلب مکافات- زیادت عبادت.

جمالاتی از ظفر نامه عیناً در کتابهای فارسی قدیم دیده میشود (۱) و این نشان میدهد که مجموعه اندرزهای مذکور یا چیزی از آن نوع مشابه و مشترك با سخنان موجود در ظفر نامه پیش از آنکه نسخه فعلی خرد نامه نوشته شود (سال ۵۹۴) و حمدالله مستوفی اندرزهای موجود کنونی در ظفر نامه را در کتاب تاریخ گزیده (۷۳۰ هـ) بیاورد (۲) وجود داشته است لکن تعیین قطعی تاریخ تألیف یا ترجمه این اندرزها آسان نیست اگر با مطالعه دقیق مجموعه قطعات خرد نامه یا کشف نسخهای قدیمتر از نسخه موجود آن بتوان زمان گردآوری خرد نامه و کیفیت آن را معین کرد شاید مشکل تعیین زمان و تحریر اندرزهای ظفر نامه آسان گردد ظفر نامه بصورت کنونی لااقل از قرن هشتم مشهور و معروف و مورد توجه و اقبال بوده است و قرینه واضح و مؤید این امر فراوانی نسخه های آن و نقل آن بتمامی (۳) در چند کتاب قدیم می باشد.

روایت غیر مستقیم از ظفر نامه نسبتاً معدود است و تنها چند فقره از اندرزهای آن در کتابها (۴) بنظر رسیده و آنها ممکنست از ظفر نامه یا نسخه های از خرد نامه یا تألیفی از آن نوع گرفته شده باشند.

راجع بنوع ادبی اندرز و رواج آن در ایران و اندرزهای مشابه با اندرزهای ظفر نامه در مقدمه و تعلیقات خرد نامه بحث خواهیم کرد.

- ۱- رش : غزالی ، نصیحة الملوك ص ۱۲۲ و ۱۲۳ و ۱۲۶ و ۱۳۰ و ۱۳۳ .
- ۲- چنانکه گفتیم حمدالله مستوفی باین مجموعه نام ظفر نامه نداده و این عنوان را برای تألیف بزرگ منظوم خود اختیار کرده است .
- ۳- مانند تاریخ گزیده حمدالله مستوفی قزوینی و آثار الوزراء عقبلی
- ۴- مانند نصیحة الملوك غزالی و رساله صناعیه میرفندرسکی

وضع و ترتیب ظفر نامه

در صورت و وضع و ترتیب ظفر نامه اموری ملاحظه میشود که در بیشتر آثار نوع ادبی پند و اندرز مشهود است.

یکی از صورت‌های اندرز نامه‌ها صورت پرسش و پاسخ است بدین نحو که شاگردی از معلم یا شاه‌ی از وزیر... (۱) سؤال میکند و مخاطب جواب میگوید و موعظه و نصیحت باین وضع انجام میگیرد ظفر نامه نیز اساساً مبتنی بر پرسش و پاسخ است صورت پرسش و پاسخ در ادبیات ایران معمول بوده (۲) و ما نمونه آنرا در رساله پهلوی ایاتکار و زرگ میتر (۳) (یادگار بزرگمهر = پند نامه بزرگمهر) می بینیم در شاهنامه نیز انوشروان یا «داندگان سخن» و حکیمان و مؤبد مؤبدان

۱ - شنیدم که بر شاه فرخ بود که دستور پا کیزه پاسخ بود...
تحفة الملوك ص ۶۹.

۲ - حتی در کتابهای غیر از نوع اندرز نامه مانند کتاب المجاورة فی الطب بینه (یعنی بین حارث بن کلهه ثقفی) و بین کسری انوشروان (رش : ابن ابی اصیبه طبقات الاطباء ج ۱ ص ۱۱۳) . برای ترجمه این فقره رش : گنجینه معارف ش ص ۱۵ - ۱۹ .

۳ - این رساله در ضمن متنهای پهلوی جاماسب آسانا (بمبئی ۱۹۱۳) ص ۸۵ - ۱۰۱ چاپ شده و ترجمه دری متن پهلوی مأخذ مستقیم فردوسی در نظم پند نامه بوده است. (رش : شاهنامه فردوسی چاپ امیر بهادری ج ۴ ص ۲۷ - ۲۹ در زیر عنوان : پند دادن بزرگمهر نوشیروان را و سخن گفتن او در کردار و گفتار نیک، نیز رش : بهار سبک شناسی ج ۱ ص ۱۲۳؛ ارتو کریستن سن ، داستان بزرگمهر حکیم، ترجمه عبدالحسین میکده (مجله مهر سال ۱ ش ۶ ص ۴۵۵).

ودانایان و بخردان وردان^(۱) از بزرگمهر پرسش‌های متوالی میکنند و پاسخ آنها را می‌شنوند و بسیاری از سخنان منسوب بزرگمهر و انوشروان یا یکی از آندو نیز بر همین طریق پرسش و پاسخ سامان یافته است^(۲).

در این روش که نزد گروهی از دانشمندان اسلامی نیز بکار آمده گاهی متکلم و مخاطب هر دو معلوم اند و گاه متکلم مجهول و مخاطب معلوم است یا بعکس و گاهی هر دو ناشناس اند^(۳) و گاه نیز يك مؤلف سؤالهایی طرح کرده خود بآنها جواب میدهد.

نوع سؤال و جواب در این موارد متفاوتست و حتی گاه مطالب علمی یا شبه علمی بصورت سؤال و جواب مطرح میشود^(۴).

از خصوصیات این نوع ادبی رعایت ایجاز و اختصار در سؤال و جواب و خالی بودن آنها از حشو و زواید است و این صفت در ظفر نامه نیز مشهود است.

در سخنان پند و حکمت و اندرز و مواعظ نظم دستگامی (سیستماتیک) و انتظام افکار کمتر دیده میشود و اغلب یافتن رشته پیوستگی و رابطه منطقی گردآوری آنها کاری دشوار است. آنچه در مرتبه اول مورد

۱ - رش : شاهنامه (چاپ امیر بهادری ص ۱۳ - ۱۸) ، بزمهای انوشروان بابرجمهر و مؤبدان .

۲ - رش : متن عربی سؤال و جواب بین آندو یا بین مردی ناشناس و بزرگمهر ، گنجینه معارف سال اول ش ۶ ص ۴ .

۳ - مثلا : تحفة الملوك ص ۹۲ : «از رسول پرسیدند... یا حکیمی را پرسیدند...»

۴ - مانند کتاب «فی البول علی طریق المسئلة والجواب» مقاله از حنین بن اسحق (رش : ابن الندیم ، الفهرست ص ۲۹۴) و کافی کناش بزرگ جبرائیل ابن عبیدالله بن بختیشوع (در پنج مجلد) که آرا برای صاحب بن عباد کرد.

نظر کرد آوردگان مجموعه اندرزهاست اصل مفید و زنده بودن و بموقع آمدن و بجا نشستن و تنوع و گوناگونی و جلب خواننده و تأثیر در او^(۱) و دفع یکسانی و رفع ستوهی ناشی از تکرار است.

اندرزنامه‌ها اغلب نماینده مذهب فلسفی یا دینی خاص نیستند و از قید یک‌طرفه منظم اخلاقی آزاد اند آنچه در آنها محسوس است نتیجه ترکیب تعلیمات سودمند و عالی مذاهب اخلاقی و دینها یا ثمره تجربه عامه است بهمین ملاحظه در این اندرزها تعصب عقیدتی و خامی و سخت‌گیری و کافر شماری دیگران دیده نمیشود جانب بلند نظری و تساهل و تسامح ملحوظ گشته و حتی احیاناً باین امر سفارش شده است^(۲). در ظفر نامه نیز بتقریب این خاصیت حس میشود^(۳).

شمارش و تعداد در بسیاری از مجموعه‌های اندرز و حتی پند نامه‌های منظوم مقام خاص دارد و بعضی از رقمها مانند سه و چهار و پنج و هفت توجه بیشتر شده و از این حیث میتوان گفت که سخنان حکمت بصورت بیش از معنی منتظم است.

پندهائی را که در آن لفظ سه و چهار و پنج تکرار شده ثلاثیات و رباعیات و خماسیات^(۴) گویند در این اندرزها گاه صاحب آنها شناخته است

۱ - مثلاً رش : داستان حسین با غلام . تحفة الملوك ص ۸۸.

۲ - رش : مثلاً قابوس نامه ص ۱۸۳ (طبع نفیسی).

۳ - رش : ص ۷ و ۸ و ۱۲ و ۱۵ و ۲۲.

۴ - رش : لطایف الطوائف ص ۱۹۳ و ۱۹۵ برای ثلاثیات (اندرزهای سه

لغتی یا سه گان سه گان) رش : ظفر نامه ص ۱ و ۴ و ۶ و ۱۴ و ۱۵ و ۱۷ و ۱۹ و ۲۰ :

تحفة الملوك (با اهتمام کتابخانه طهران) ص ۸۸ : سیرت ابن خفیف (چاپ ایرج

بقیه حاشیه ذیل صفحه بعد

و گاه ناشناس و گاه در يك اندرز ظاهراً بملاحظه قرینه سازی يك رقم تکرار میشود^(۱) و گاه رقم ذکر نمی شود ولی اندرز دارای چند جزو است^(۲) و گاه پرسش بنحوی است که ذکر رقم یا شمارش چند امر واجب می نماید^(۳).

ارزش فلسفی ظفر نامه

در ظفر نامه، اصلی اخلاقی که صفت فلسفی داشته و چنانکه در تألیفات اخلاقی پیوسته و منتظم مشهود است، محور سخنان و مطالب باشد، وجود ندارد و پرسش و پاسخهای جدا و پراکنده و حتی مشوش و دور از استدلال آن مبتنی بر پیوندی منطقی یا تحقیقی عمومی در ماهیت فعالیت اخلاقی بر وفق مذهب فلسفی خاص نیست. اما اظهار نظرها و تجربه ها و بیان احساساتی که در معنی و باطن بهم پیوسته اند و بصورت

افشار) ص ۲۱۴؛ عطار تذکرة الاولیاء (چاپ براون) ص ۱۶۸؛ منتخب جوامع الحکایات ص ۱۹۸ و بعد؛ جامی بهارستان ص ۳۷؛ برای رباعیات (اندرزهای چهارلختی یا چهارگان چهارگان) رش؛ ظفر نامه ص ۸ و ۱۰ و ۱۵؛ تحفة الوزراء چاپ عکسی ...؛ برای خماسیات رش؛ جامی، بهارستان ص ۳۴ ...

-
- ۱- ظفر نامه ص ۲۱؛ جامی، بهارستان ص ۳۷؛ حکمت؛ سه کار از سه گروه زشت آید ...؛ تحفة الوزراء (ص ۹) چهار چیز عاقبت چهار چیز است ...
 - ۲- ظفر نامه ص ۱۰-۱۱ و ۱۲-۱۳ و ۱۵ و ۱۶ و ۱۷ و ۱۸-۱۹ و ۲۰ و ۲۱-۲۲. عطار؛ تذکرة الاولیاء (ج ۱ ص ۱۶۸)؛ «گفتند صحبت ...»
 - ۳- ظفر نامه ص ۱۹؛ «گفتم چند چیز است که ...» «گفت سه چیز ...» «گفتم با چند گروه نکوئی بکنم ...» «گفتم نیکوئی بچند چیز تمام شود ...»

اندرز جلوه گر می شوند بتقریب باز نمای نظریه اخلاقی عمومی واحدی هستند که تاحدی راه پیشرفت بسوی مذهب و تعلیمات اخلاقی منتظم را نشان میدهند. ظفر نامه اصلاً يك تألیف ادبی تعلیمی است که از ملاحظات دینی و اندیشه های حکمت آمیز و نوادر و سخنان و محاورات ساده عارف و عامی بوجود آمده و هنر بزرگ نهفته آن ترکیب آن اجزاء و سازگار ساختن نسبی آنهاست ترکیبی که از حیث ارائه دستورهای اخلاقی مربوط بتدبیر و اداره امور شخصی و خانوادگی و اجتماعی درخور دقت است و اجزاء آن بیشتر راجع به کارها و مسائل حکمت عملی مورد علاقه و توجه همگان است این محاوره اخلاقی اگر از جنبه غیر منتظم بودن آن بگذریم از جهت صورت بی شباهت به بعضی از پند و اندرزها و گفتگوی اخلاقی قدما^(۱) نیست.

جنبه دینی این رساله نسبتاً ضعیف است و افکار زهد و پارسائی و آثار رفض^(۲) شهوات و گزیدن آن جهان و دست باز داشتن از این^(۳) و مجاهده نفس برای سلامت روحانی و بدینی و تلخکامی^(۴) جز در چند مورد در آن

۱- مثلا محاورات Les Entretiens اپیکتوس فیلسوف رواقی . (در باره این محاورات رش : کروازت ، تاریخ ادبیات یونان ج ۵ ص ۴۵۷) و نیز دستورهای پلوتارخس راجع به خانواده (همانجا ج ۵ ص ۵۱۲).

۲- رش : ص ۱۷.

۳- ص ۸ و ۱۱ و ۱۷.

۴- رش : ظفر نامه ص ۶ : تندرستی و راستی و شادی و دوست مخلص را کس

بجمله ایافتست. و نیز ص ۱۱.

مشهور نیست^(۱) و در آن چند مورد هم ظاهراً نیرو و مایهٔ کوشائی مذهب زرتشتی که این سخنان اساساً برانگیختهٔ حس و فکر و عمل پیروان باهوی خواهان آنست^(۲) مانع میشود که قدرت و امید کار و اندیشهٔ خیرسانی^(۳) بکلی از میان برود.

اعتقاد بخدا^(۴) و قبول تأثیر نسبی (نه مطلق) فضا (= بخت)^(۵) در بعضی از سخنان این رساله محسوس است ولی کوششی در فهم سامان و نهاد عالم یا خرده‌گیری از آن مشهود نیست و نظام آن بهمانگونه که هست پذیرفته شده است. جنبهٔ عملی و انتفاعی عمومی دستورها و صفات جسمانی و اخلاقی و حقایق قلبی و عقلی و اجتماعی جاری که در حکمت‌های ظفرنامه جلوه‌گر گشته و بصورت تعبیرات متشکل و دستورهای سودمند زندگانی درآمده درخور ملاحظه است و اصول حکمت عملی که بآنها اشاره و سفارش شده هر چند چنانکه گفتیم انتظام یافته و وابسته بیک مذهب فلسفی معین نیست ولی بسبب روانی و سادگی گفتار

- ۱- اگر سخنان ظفرنامه از یک تن باشد یا گردآورنده سخنان پراکنده شخص واحد باشد باید گفت که او بر روی هم مردی بدبین نبوده است.
- ۲- ارتباط و پیوند بعض مطالب ظفرنامه با اصول مقبول مذهب زرتشتی (پرهیز از بدی و دروغ - راستی - داد - نیکوکاری - کم آزاری - دوری از کاهلی - امانت داری ...) واضح و آشکار است و می‌توان گفت که اگر از حیث صورت و شیوه حکمت‌های این مجموعه چنانکه پیش از این گفته شد تحت تأثیر شیوهٔ اندرز نامه‌های پهلوی است از حیث فکر و معنی نیز ارتباط و پیوستگی بین آنها کاملاً محسوس و محفوظست.

۳- رش : ص ۸.

۴- ص ۷ و ۸ و ۹ - ۱۰ و ۱۲.

۵- رش : ص ۴.

و بکار بردن روش زنده پرسش و پاسخ در مطالب مربوط بجریان عادی زندگانی شخصی و اجتماعی افراد و نیازمندیهای اوضاع و احوال جامعه نسبتاً سالم^(۱) اعتبار و ارزش خاص دارد^(۲).

جنبه غیر شخصی بیشتر این حکمتها حکایت از طبع کاملاً اجتماعی و اجتماع دوست و ملاحظات و تجربه‌های سنجیده صاحب (یا صاحبان) و فراهم آورنده آنها می‌کند و معلوم می‌دارد که این اندیشه‌ها از جامعه‌ای که بعد قابل ملاحظه‌ای از تفکر اخلاقی و فضایل و صفات عالی اجتماعی رسیده بود تراویده است. جنبه کمال اخلاقی فرد و میل بتکمیل او نیز نیرومند و آشکار و در همان حال طبیعی و موافق با دل‌بستگیهای آدمی در جامعه نسبتاً پیشرفته است.^(۳)

این اندرزها اجمالاً هم دستور عمل و قاعده رفتار می‌دهند و هم در بعضی موارد جزئی با تحلیل و حکم ضمنی، طبیعت و نفسانیات ما و دیگران را روشن و آشکار می‌سازند و بهمین نظر و بسبب سهم بزرگی که واقع بینی در آنها دارد و نیز بعلت تعبیرات متشکل موجز و مؤثر آنها تا حدی منبع قوت و معالی و مکارم اخلاقی بحساب می‌آیند.

حکمت ضمنی و خلاصه پرسش‌های ظفر نامه اینست که چه باید کرد

۱- از این حیث شباهتی بین این گفته‌های علمی با دستورهای حکیمان هفت گانه یونان وجود دارد.

۲- شاید همین امر موجب شده که نسخه‌های آن متعدد و بهمین سبب صورت اصلی آن دستخوش تغییرات گشته است.

۳- رجوع شود مثلاً بآنچه درباره دوستی و دوستداری و دانش و دانش جوئی پس از این یاد کرده شده است.

تا در زندگانی شخصی و خانوادگی و اجتماعی نیکبخت (۱) بود در پاسخ پرسشها مهمترین چیزهایی که برای نیکبختی شخصی ذکر شده اینهاست :

تندرستی (۲) - توانگری (۳) - ایمنی - دانش آموزی - دانائی - بردباری - دینداری و پرهیزکاری (۴) - بی طمعی (۳) پرهیز از بدی - شرم داری (۳) - دلیری - آهستگی - دوری از کاهلی - نیکنامی .
در باب نیکبختی خانوادگی و اجتماعی امور ذیل کارگر شمرده شده است :

فرمانبرداری از پدر و مادر - گرویدن زن بشوهر - گرویدن بنده بخداوند - نیکوداشت خویش و زن و فرزند - خواسته از بهر گزارد حق خویشان و نزدیکان و مادر و پدر .
راستی - (۳) عدل - سخاوت (۵) - دوری از بخل - دوستداری (۶)
نیکبختی کردن (۷) - پرهیز از دروغ (۸) - خودداری از عجب - سپاسداری -

-
- ۱- کلمات نیک بخت و نیک بختی و خواشها و دستورهائی که تحقق آنها موجب نیکبختی و سعادت و سلامت زندگانی و آسانی تواند شد در ظفر نامه مکرر آمده است، رش : ص ۱-۲ و ۳ و ۵ و ۶ و ۹ و ۱۰ و ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ و ۱۵ و ۱۸ و ۱۹ و ۲۱ .
 - ۲- ص ۱ و ۶ و ۱۵ .
 - ۳- باین امر در ظفر نامه توجه مخصوص شده و ذکر آن مکرر آمده است .
 - ۴- ص ۶ و ۱۲ و ۱۳ و ۱۷ و ۱۸ و ۱۹ و ۲۰ و ۲۲ .
 - ۵- ص ۵ و ۷ و ۱۳ و ۱۴ و ۱۹ .
 - ۶- ص ۳ و ۴ و ۶ و ۱۵ و ۱۸ و ۱۹ و ۲۲ .
 - ۷- ص ۶ و ۷ و ۸ و ۹ و ۱۵ و ۱۹ (مکرر) و این « با ابله و باید گوی و باید فعل، نکوئی شاید که کنند (ص ۱۹) .
 - ۸- باین امر در ظفر نامه توجه مخصوص شده و ذکر آن مکرر آمده است .

تواضع^(۱) - استعجال در خیرات - دور شدن از تهمت - کم آزاری -
بجا آوردن ادب - مشورت - خودداری از ستودن ستمکاران - امانت
داری .

در این رساله بدانش و عزت و ارجمندی آن و بزرگواری خداوندان
علم و شرف و دانش آموزی و ستایش دانائی و نکوهش نادانی^(۲) نگرش
خاص دیده میشود و چنین می نماید که در آن شرط سعادت ، دانش و
دانش با فضیلت قرین و نزدیک شناخته شده است .

جنبه سیاسی ظفر نامه در سخنان مربوط بتدبیر ملک و دادگستری
و آداب سلطنت و نگاهداشت حق مردم و نگهبانی صلاح و آسایش خلق
چندان قوی نیست تنها درباره پادشاهی و ملک داری و مهتری، دستور
هائی داده شده است^(۳) .

نسخه های ظفر نامه و نسخه های که تصحیح این کتاب با

بهره یابی از آنها بچاپ رسیده است

بنای تصحیح ظفر نامه بر یازده نسخه ، پنج اصلی و شش فرعی،
بوده است اکنون بطریق اجمال بوصف خصوصیات و ممیزات هر يك
از نسخه ها و بیان درجه کهنگی و تازگی و صحت و سقم و در صورت امکان
جای نگاهداری آنها و ذکر علامات و رموزی که برای هر کدام از آنها
انتخاب کرده ایم می پردازیم :

۱- ص ۱۲ (تواضع بی مذلت) و ۱۳ (اصل تواضع...) و ۱۹ (تواضع بی توقع)

۲- ص ۳ و ۵ و ۷ و ۱۱ و ۱۳ و ۱۴ (مکرر) و ۱۵ (مکرر) و ۱۶ و ۱۷ (مکرر)

و ۱۹ (علماء دین) و ۲۲ .

۳- ص ۵ و ۹ و ۱۰ و ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ و ۱۵ و ۱۸ و ۱۹ .

نسخه‌های اصلی

۱- نسخه ح

نسخه کتابخانه مراد مـلابنشان « حمیدیه ۱۴۴۷ » و آن در مجموعه بزرگ نفیسی است که بین ۷۴۴ تا ۷۵۴ نوشته شده و حاوی رساله‌هایی است سودمند و نادر در متن و حاشیه، بفارسی و عربی که در فهرست چاپی آن کتابخانه (صفحه ۷۷) تحت عنوان « مجموعه - الرسائل » ثبت شده و نسخه منظور در پشت ورق ۱۰۲ تا میان پشت ورق ۱۰۳ بعنوان « ظفر نامه بزرگمهر » ضبط گشته است و این تا آنجا که نگارنده جستجو کرده است قدیمترین نسخه مستقل تاریخ دار ظفر نامه با ذکر نام آنست (۱).

در این نسخه بعضی آثار رسم الخط قدیم مانند « چندانک » (= چندانکه) « بکار آید » (= بکار آید) « روز کار » (= روزگار) - « گفت » (= گفت) - « کفتم » (= کفتم) مانده است که ما آنها را برای یکسان بودن رسم الخط بصورت کنونی در آورده ایم.

از این نسخه بعلامت ح (= حمیدیه) یاد شده است (۲)

۲- نسخه ع

نسخه موجود در تاریخ گزیده (چاپ عکسی لیدن) تألیف حمدالله بن

۱- پس از چاپ متن ظفر نامه قسمتی از آن در نسخه خطی که بخردنامه نامزد است و استاد ارجمند آقای مجتبی میثوی آنرا شناسانده اند (رش : مجله دانشکده ادبیات سال ۴ ش ۲) دیده شدن نگارنده بموارد اختلاف دور روایت و حواشی و توضیحات خردنامه (که امید است بزودی منتشر شود) اشاره کرده است .

۲- از وجود این نسخه نسبتاً قدیم در کتابخانه مذکور نگارنده بوسیله استاد بزرگوار آقای دکتر بحیبی مهدوی اطلاع حاصل کرد.

احمد بن نصر مستوفی قزوینی که در سال ۸۵۷ هجری قمری یعنی ۱۲۷ سال بعد از تألیف کتاب (۷۳۰ هـ) استنساخ شده است اصل این نسخه تاریخ‌گزیده سابقاً از مستملکات معتمدالدوله حاجی فرهاد میرزا بوده و شرق‌شناس معروف ادوارد برون آنرا در لیدن سال ۱۳۳۸ هجری قمری مطابق با ۱۹۱۰ مسیحی بطریق عکسی منتشر ساخته است.

این نسخه که بعد از نسخه ح قدیم‌ترین نسخه‌هایی است که نگارنده بدست داشته در این کتاب از صفحه ۷۳ تا صفحه ۷۸ دیده میشود نام ظفرنامه و مقدمه موجود در بعضی از نسخه‌ها در آن نیست. سخنان منسوب به بزرگمهر مسبوق است به شرح حالی از جاماسب و سخنان او و قطعه‌ای دیگر از کلمات بزرگمهر.

این نسخه بعلامت ع (= عکسی) نموده شده است.

۳ - نسخه ش

نسخه کتابخانه ملی پاریس که بخط نستعلیق خوب در پانزدهم ذی‌القعدة ۸۸۱ هجری نوشته شده و پیشتر در مجموعه کتابهای خطی متعلق به شارل شفر شرق‌شناس فرانسوی بوده و در منتخبات نثری و نظمی فارسی گرد آورده او بچاپ رسیده است این نسخه بنشان «متمم فارسی ۱۴۱۵» در کتابخانه مذکور محفوظ است (برای بقیه وصف این نسخه، رش: فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ملی پاریس تألیف ادگار بلوشه ج ۴ ص ۹۴ ش ۲۱۴۰) و عبارات آن تازه تر از نسخه ح

و رع مینماید و از آن بعلامت ش (= شفر) یاد شده است (۱).

۴ - نسخه گ

نسخه خطی تاریخ‌گزیده کتابخانه ملی پاریس مورخ بسال ۹۴۳
بنشان «متمم لغاریسی ۱۷۳» (رش: فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه
ملی پاریس ج ۱ ش ۲۶۵).

سخنان «بوز جمهر» در نسخه مذکور از پشت ورق ۲۶ شروع میشود
و در آخر پشت ورق ۲۸ خاتمه مییابد (۲).

از این نسخه بعلامت گ یاد شده است.

۵ - نسخه ج

نسخه چاپی در مجله ارمغان (سال یازدهم شماره پنجم ص ۳۲۵-
۳۲۸ تحت عنوان «گفتار بزرگان») که بنا بر یادداشت اداره مجله «از یک
جنگ کهنه» نقل شده است و چون این نسخه هم مسبوق بسخنان جاماسب
و کلمات بزرگمهر است و عنوان و مقدمه ندارد و متن آن به متن نسخه

۱ - آنچه کاتب نسخه در پایان آن نوشته عیناً بدون تصرف چنین است:

«تم الرسالة الموسوم به ظفر نامه والحمد لله رب العالمین تحریراً فی خامس
عشر شهر ذی القعدة الحرام سنة احدى وثمانین وثمانمائه الهجریه کتبه الفقیر
الحقیر الی الله الغنی شیخ نور الدین بن نظام السریری عفی عنهما» بلو شہ نسبت مذکور
را النیریزی خوانده است. غالب چاپهای ظفر نامه در سالهای اخیر از روی نسخه
چاپی شفر انجام یافته است.

۲ - آنچه کاتب در پایان نسخه مذکور نوشته بعین عبارت او حرفاً بعرف
چنین است:

«تمت هذا الكتاب بمون الله الملك الوهاب بتاريخ بیست و هفت روز چهارشنبه
بوقت چاشت من شهر ذی الحجة سنة ۹۴۳ تلك واربعمین و تسعمائة مشقه المعبد الفقیر
اسماعیل ابن قاضی حینا فیروز آبادی ...»

عکسی نماند دور نیست که از تاریخ گزیده گرفته شده یا آنکه مأخذ آن
و مأخذ مؤلف تاریخ گزیده یکی بوده باشد یا آن دو از يك اصل واحد
منشعب شده باشند.

از این نسخه بعلامت ج (= جنگ) یاد شده است.

نسخه های فرعی

۶- نسخه ت

نسخه خطی تاریخ گزیده که در سال ۸۷۲ تحریر شده و متعلق
بکتابخانه ملی پاریس است (رش: فهرست نسخه های خطی فارسی
کتابخانه ملی پاریس تألیف ادگار بلوشه جلد اول ش ۲۶۴) بنشان «متمم
فارسی ۱۳۳۸» ظفر نامه در این نسخه پر غلط سقیم از پشت ورق ۳۶ شروع
و در پشت ورق ۳۸ (س ۵) پایان می یابد (۱).

این نسخه با حرف «ت» نموده شده است.

۷- نسخه س

نسخه موجود در آثار الوزراء سیف الدین حاجی بن نظام عقیلی
که کتاب خود را در سال ۸۸۳ ه. ق (۲) بنام خواجه قوام الدین نظام الملك

۱- برای بقیه وصف این نسخه، رش: ادگار بلوشه، فهرست مذکور.
۲- عقیلی در آثار الوزراء (صفحه ۱۲۷) از نسخه مجلس شورایی و ص
۳۴۹ از نسخه چاپی گوید: « و حالا که سه سال و ثمانمائه است ... » به عقیده راقم
این سطور این تاریخ خطاست و با احتمال قوی سال ثلاث و ثمانین و ثمانمائه، مقصود
بوده است زیرا کتاب بنام قوام الدین نظام الملك خوانی تألیف شده و وی در
بیست و ششم جمادی الثانی سنه ۸۷۵ در مسند وزارت نشسته و در ۹۰۳ (بقول
میرخوند در دستورالوزراء ص ۴۳۲) بقتل رسیده بنا بر این لفظ ساقط جز ثمانین
نتواند بود زیرا از در ۸۷۳ وزیر نبوده و در ۸۹۳ چنانکه خواند میر گوید (ص
۴۱۹) وزارتش بغایت بی طراوت بود و این با گفته های عقیلی در مقدمه و خاتمه
کتاب که ویرا وزیر مقتدر خوانده و دانسه موافق نیست.

خوافی و زین مشتمل بر دو مقاله تألیف کرده این نسخه و نسخه مورد استفاده مؤلف تاریخ گزیده اصل واحد داشته اند بلکه با احتمال قوی متن نسخه منظور از نسخه‌های از کتاب تاریخ گزیده گرفته شده است نسخه خطی آثار الوزراء در کتابخانه مجلس موجود است (رش: فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی تألیف یوسف اعتصامی ج ۲ ص ۳۷۱-۳۷۲ مجموعه شماره ۶۱۹ کتاب ۴) و شرح احوال و سخنان بزرگمهر از صفحه ۷ تا ۱۱ آن نسخه دیده میشود (۱).

این نسخه بنشان «س» نموده شده است.

۸- نسخه ر

نسخه آقای محمد دبیر سیاقی در جنگ خانوادگی که محتویات آن (۲) بخط اشخاص مختلف در تاریخهای متغایر (سال ۱۱۳۴ و ۱۲۳۵ و ۱۲۵۹ ه.ق) نوشته شده و کتاب ظفر نامه در این مجموعه شاید از سال ۱۲۵۹ ه.ق و بخط «ابن مرحوم سید محمد ابوالقاسم» باشد متن این نسخه مختصر و سقیم و مغشوش و دستبرده و الفاظ و عبارات آن بقیاس با نسخه‌های اصلی پس و پیش شده است این را -أخذ را برای بعضی اصلاحات بکار برده ولی از ذکر موارد تقدم و تأخر کلمات و افتادگیها و نیز اضافات غیر اصیل و اختلافات تحریر متن و سوق عبارات آن

۱- برای آگاهی از نسخه‌های دیگر آثار الوزراء رجوع شود به یادداشت استاد نفیسی در مقدمه آقای میرجلال الدین حسین ارموی «محدث» بر آثار -الوزراء چاپی (تهران ۱۳۳۷ ه.ش) ص ۳۰۶-۳۰۹ و ۳۱۰ و ۳۲۹.

۲- در تاریخ البیاء و الاحادیث و اشعار عرفانی و اجزاء حکمت و خطبه و قول و خبر از امیرالمؤمنین علی...

خودداری کرده ایم.

علامت این نسخه حرف «د» است.

۹- نسخه د

نسخه آقای مشکوة که بدانشگاه اهدا شده و آن از مجموعه رسالاتی است که بین سالهای ۱۲۸۶ و ۱۲۸۸ نوشته شده است. این نسخه جدید و عبارات آن نیز جایجا از صورت کهنگی بیرون آمده و حکمت‌هایی از آن افتاده است در اصلاح بعض کلمات از این نسخه استفاده و از ذکر موارد اختلاف و سقط خودداری شده است بعضی از قسمتهای این نسخه با نسخه شفر موافقت تام دارد و در بعضی موارد هر چند مطالب یکسان است الفاظ و عبارات تازه تر است گذشته از این آنجا که حکمتها در نسخه‌های دیگر پایان می‌یابد در این نسخه سخنانی که در بعضی از مأخذها به لقمان منسوبست بدنبال ظفر نامه و جزو آن در آمده است.

علامت این نسخه حرف «م» است.

۱۰- نسخه ص

نسخه تاریخ‌گزیده متعلق بفاضل معاصر «محمد صادق بن محمد علی بن محمد اسمعیل علی آبادی مازندرانی ملقب به ادیب و مسجل به وحدت» که از نسخه تاریخ‌گزیده عکسی جدید تر و اعتبار آن از حیث صحت و کمال کمتر است. این نسخه گاهگاه بکار رفته و از آن بعلامت «ص» یاد شده است.

۱۱- نسخه پ

نسخه‌ای که آقای مشکوة بدانشگاه تهران اهداء کرده‌اند و آن در دانشنامه (نشریه مؤسسه تجارتي و مطبوعاتي پايدار تهران ش ۱ خرداد ۱۳۲۶ هـ - ش ص ۱-۲) چاپ عکسي شده است.

اين نسخه که در صحت دون متوسط بشمار مي‌آيد و فقط در چند جا مورد استفاده قرار گرفته در سال ۱۳۲۶ هجري قمری نگارش يافته و با علامت «پ» نموده شده است

نسخه‌هائي که در نوشتن مقدمه بکار برده شده و هنگام چاپ متن در محل دسترس مصحح نبوده است :

- ۱- نسخه خردنامه (۱).
- ۲- نسخه خطی پاریس (بنشان ۱۲۵) (۲).
- ۳- نسخه کتابخانه دیوان هند (اینديا آفيس) بنشان ۲۱۷۳ (۳).
- ۴- نسخه ديگر همانجا بنشان ۱۶۱۰ (۳).

۱- وصف اين کتاب در مقدمه متن چاپي آن بقلم راقم اين سطور آمده است.
۲- نسخه خطی موجود در مجموعه رسالات کتابخانه ملی پاریس بنشان و متمم فارسی ۱۲۵، (رش: فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ملی پاریس تألیف ادگار بلوشه ج ۱ ش ۱۵۱ رساله ش ۱۴ از روی ورق ۱۷۱ ناپشت ورق ۱۷۳) اين نسخه با نسخه های اصلی از حيث اضافه و کسر کلمات و حکمت‌ها و تحريفات و سوق عبارات و جمله‌ها در اغلب جاها اختلافات بسيار دارد و دارای مقدمه ايست سخت آشفته و دست برده و پر غلط و در هفتم شهر شعبان سال ۱۰۵۶ هجري بدست يحيی بن سيد سمايه بتحرير آمده است.

۳- برای آگاهی از خصوصيات و مميزات اين نسخه، رش: فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه دیوان هند، تألیف هرمان اته (اکسفرده - ۱۹۰۳ م)

۵- نسخه کتابخانه موزه بریتانیا در لندن (بنشان ۷۸۶۳).

این نسخه در مجموعه ایست حاوی شش کتاب و رساله از جمله تحفة الملوك (۱) و تاریخ تحریر مجموعه در آخر تحفة الملوك (زوی ورق ۱۲۲) «فی شهر رجب المبارک فی تاریخ سنة احدى وستین و سبعمائة [۷۶۱]» ثبت شده و ظفر نامه هم بقلم و کاغذ و خط کاتب سایر مندرجات آن مجموعه است (۲) و بنابراین پس از نسخه کتابخانه مرادملاباطلاع نگارنده این نسخه قدیمترین نسخه‌های مستقل کتاب منظور است (۳).

۶- نسخه کتابخانه موزه بریتانیا در مجموعه محتوی نه کتاب و رساله بنشان ۸۹۹۴ مورخ بتاریخ ۱۲۲۶ ه.ق. ظفر نامه در این مجموعه هفتمین اثر است و از پشت ورق ۸۴ تا پشت ورق ۹۹ جادارد (۴).

برخی دیگر از نسخه‌های خطی ظفر نامه که در فهرست کتابخانه‌های مختلف مذکور است :

۱- نسخه مضبوط در تاریخ گزیده که در سال ۹۸۹ تحریر شده ،
رش : بلوشه ، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ملی پاریس

-
- ۱- رش: مقدمه تحفة الملوك چاپی (ظاهراً بقلم علامه تقی‌زاده) ص.ح.
 - ۲- برای وصف کامل این مجموعه که بعد از طبع مجلدات چهارگانه (اصل و ذیل) فهرست مذکور ریو وارد کتابخانه موزه بریتانیا شده و ذکرش در آن فهرست مندرج نیست، رش: مقدمه تحفة الملوك ص و- ح.
 - ۳- استاد محترم آقای مجتبی مینوی نسخه‌ای از زوی نسخه مذکور برای خود استنساخ و آنرا با دقت با چند نسخه مقابله نموده و اختلافات را یادداشت کرده بودند و پس از ملاحظه نسخه چاپی حاضر نسخه خود را با سماحت خاص علما با اختیار اینجانب گذاشتند نگارنده با اختلافات اساسی درخور ذکر این نسخه با این چاپ در حواشی و توضیحات خردنامه اشاره خواهد کرد.
 - ۴- برای اطلاع بیشتر از چگونگی این نسخه، رش: فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه موزه بریتانیا ، تألیف ریو ج ۱ ص ۵۲.

ش ۲۲۸۲ بنشان متمم فارسی ۱۹۷۷

۲- نسخه مضبوط در تاریخ گزیده که در قرن هجدهم میلادی

نوشته شده، رش؛ بلوشه، جای مذکور، ش ۲۶۸.

۳- نسخه شماره ۱۳۶۹ (تاریخ تحریر ظاهرأ قرن ۱۲ هجری)

مذکور در خطابه رستم مسانی (ص ۴۴۱).

۴- نسخه موجود در مجموعه مجلس (طباطبائی ش ۲۴۲ ص

۲۲۷-۲۳۴).

۵- نسخه کتابخانه موزه بریتانیا در لندن بنشان (۲) ۷۵۵۶.

۶- نسخه کتابخانه دیوان هند (رش: هرمان اته، فهرست نسخه

های خطی فارسی آن کتابخانه بنشان (۱۸) ۱۵۲۱.

۷- نسخه کتابخانه دیوان هند (جای مذکور) بنشان ۲۰۵۳.

۸- نسخه کتابخانه دیوان هند (جای مذکور) بنشان (۲۱) -

(۱۲۱۵۷).

۹- نسخه کتابخانه بادلیان اکسفرده (رش: هرمان اته، فهرست

نسخه های خطی فارسی بادلیان بنشان ۴۳-۱۲۴۱.

۱۰- نسخه کتابخانه بادلیان اکسفرده (جای مذکور بنشان

۱۴۷۶) (بعنوان وصیت نامه افلاطون حکیم و نکته ای چند از بزرگمهر (۲)

۱۱- نسخه کتابخانه بادلیان اکسفرده (جای مذکور بنشان ۲۰۱۹).

۱- رش: بروکلین: تاریخ ادبیات عرب ذیل ج ۱ ص ۸۲۱.

۲- رش: دکتر یحیی مهدوی، فهرست نسخه های مصنفات ابن سینا

ص ۴۸۱ ش ۱۸۳ عثمان ارگین، فهرست مصنفات ابن سینا (بزرگان ترکی) (استانبول

۱۹۵۶) ص ۶۵.